Ви думаєте, що тільки в казці соловейко може обернутися на чижа? Помиляєтеся! Це може статися і в звичайному житті. Звісно, важко уявити собі соловейка, чудовим співом якого люди тішаться кожної весни, раптом — чижем. Тою жовто-зеленою пташкою, що не стільки співає з власного, не такого вже й мелодійного голосу, скільки наслідує спів інших птахів навколо себе, особливо чомусь синиць. Ви дивуєтесь, навіщо й чому таке безглузде перетворення? Інша річ, коли було б навпаки — чиж заспівав солов'єм! Але про таке диво я не чув навіть у казках.

І все ж таке перетворення скоїлося. І скоїлося воно не з пташкою, а зі мною самим, тодішнім учнем першого класу Охтирської гімназії... Ви питаєте, до чого тут я, коли мова мовиться про соловейка? Але почекайте, майте терпець — зараз я розповім вам усе до ладу.

Це було дуже давно, коли ще Російською імперією правив самовладно останній російський цар Микола II. Тоді не тільки в гімназії, а й у початкових школах учили скрізь російською мовою; по-українському нам, учням, заборонялося навіть розмовляти між собою. На уроках співу ми також співали тільки російських пісень.

Уроки співу — не важкі, на них учні, власне, відпочивають, а для тих, хто має добрий голос і слух, спів може дати й велику насолоду. Однак, ніде правди діти,— ми, старі тепер, колись були теж пустунами, і якщо вчитель трохи попускав, нам кортіло скористатися з цього й утнути якусь штуку. Ось ми співаємо дитячу пісеньку "Вот лягушка по дорожке скачет, вытянувши ножки",— ну як тут котромусь малому шибеникові втриматися й не показати, надимаючи щоки й виставляючи далеко перед себе руки, як то стрибає жаба! Надто, якщо вчитель обернувся в другий бік. Та й як його співати такі дитячі теревені, що до лиця хіба тільки учням підготовчого класу, а не нам, першокласникам!

Однак наш учитель співу з чудним прізвищем Крикунов, що ніяк не пасувало до його предмету, пильно додержувався рекомендованого для гімназій пісенника, і поки ми не переспівали всіх тих пісеньок для малят, кінчаючи "Войной грибов", тримав нас, так би мовити, на вокальній манній каші. Нас трохи нудило від такої пісної пісенної поживи, й ми шукали собі розваги — хто в пустощах, хто в задумі про щось далеке-далеке від Крикунова та співу й взагалі від одноманітного гімназичного життя.

Наш учитель співу був одночасно й регентом "півчої", або церковного хору в міському соборі, та керував такою ж "півчою" в нашій невеликій гімназичній церкві, що містилася в одній із зал просторого двоповерхового будинку гімназії. Вайлуватий і неохайний, у завжди заплямованому стравою одязі, підстаркуватий Крикунов наганяв самою вже своєю появою в класі нудьгу й тугу. Як на те, ми часто бачили його на похоронних процесіях у місті, коли він своїм козлячим голосом виводив "вічну пам'ять", проводячи мерців з своєю "півчою" на кладовище. На уроках співу, де він, награючи собі на скрипці, виспівував, аж вуха дерло: "до-ре-мі-фа-соль-ля-сі-до", ми почували себе справді як на похороні й хоч-не-хоч мусили чимось розважатися. Сам Крикунов являв собою досить комічну особу. В нього була Віттова хвороба, через яку він раз у раз кумедно сіпався й підморгував густими, покошланими бровами. Закликаючи до уваги або чуючи, що хтось фальшивить у співі, Крикунов різко стукав смичком по партах, підтягав обома руками свої широкі штани, що весь час чомусь зсувалися з нього, й переморгнувши — не знати, чи то всміхаючись, чи сердячись,— розтинав повітря, по-цапиному відтворюючи потрібну ноту. Якби не звуки скрипки, ми, мабуть, не навчились би виспівувати навіть нотної гами, бо бридкий козлетон нашого вчителя міг скоріше однадити від співу, ніж навчити чогось, але, прислухаючись до скрипки, на якій Крикунов виводив нескладний мотив дитячої пісеньки, ми підхоплювали його й сяк-так співали.

Та ось, після "Войны грибов", ми перейшли послідовно до серйознішої частини нашого гімназичного пісенника й стали розучувати

сумну російську пісню "Среди долины ровные". Ця пісня одразу сподобалася мені. Образ самотнього дерева, що одним-однісіньке стоїть серед пустки, "как рекрут на часах", і тужить по своїх далеких братах у лісі, зворушував мене й переносив думкою далеко від крикуновського козлетону й незугарного співання однокласників.

Коли ми засвоїли мотив і почали співати пісню "начисто", я, з подивом прислухаючись до власного голосу, відчув, що в мене виходить непогано. Ні, таки справді, я співаю добре! Навіть збоку послухати можна...

Виявилося, що це помітив не тільки я, а й сам учитель Крикунов.

— Будеш співати в півчій. У неділю після обідні лишись на співанку.

Співати нудних, монотонних молитов у церкві — мене не дуже вабило, але в півчій були свої переваги. По-пер-ціе, до церкви, так чи так, а кожної суботи й неділі треба було йти й вистоювати всю довгу службу божу. Стояти в церкві треба рядами, відповідно до ранжиру, виструнчившись, як солдати, й раз у раз хрестячись. Спізнюватись або піти раніше з церкви, оглядатися й розмовляти з сусідами — суворо заборонялося. За цим стежили два наглядачі, Павло Іванович Сисоев, прозваний "Цмокті--ем",— Олександр Іванович Покррвський, більше відомий не тільки в гімназії, а й у всьому місті своїм прозвиськом Гарбуз. Спробуй-но шепнути щось сусідові або усміхнутися з чогось — і до тебе одразу ж підкотиться опецькуватий Гарбуз і гнівно зашипить: "Шилишь!", що означало в нього російське "шалишь!" або українське "пустуєш!". Якщо твого порушення не помітив Гарбуз, то вже напевно побачить верткий Цмоктій і ганитиме тебе, прицмоктуючи, як індик.

Стояти непорушно дві години й дивитися на те ж саме, що бачиш кожної неділі,— що там не кажіть, а таки нудно, й тут важко обійтися без порушень правил поведінки. Інша річ, коли ти співаєш у півчій! Тут ти виходиш з-під нагляду Гарбуза й Цмоктія, бо стоїш коло задньої стіни

церкви, де тебе бачить тільки регент, якому байдуже, як ти стоїш і чи хрестишся,— аби лиш правильно співав свою партію. До того ж у неділю, після співанки, всім співакам дають безплатно чай з білими, пухкими марципанами, що звуться "плюшками". Шкода тільки, що цим керує древній, як сама віра в бога, гімназичний сторож Шийка, який прислужує в церкві: запалює вугілля в кадилі, поправляє пучками ґноти свічок, коли вони чомусь погано світять, і гасить їх наприкінці вечерні чи обідні. Для цього в нього є маленькі чорні щипці, але Шийка не покладається на них цілком і, погасивши щипком свічку, неодмінно помацає ще пучками гніт, щоб пересвідчитися, чи він не тліє ще. Від цього пальці в Шийки завжди брудні, немов їх зроду не мили.

Посічений зморшками, зарослий, як мохом, тонким сивим волоссям, у довгополому, заляпаному воском мундирі з старезною медаллю на грудях, Шийка вже недобачав і недочував, але з ласки гімназичного директора залишений був при божому ділі добувати свого віку. Проте ці немудрі обов'язки він виконував ретельно. Наливаючи співакам після співанки чай, Шийка боявся помилково кинути в склянку замість належних двох грудок цукру ще й третю, і щоб такої біди не сталося, він, не довіряючи своїм підсліпуватим очам, довго мацав кожну грудку, немовби чекаючи, коли вона в його пучках з білої стане чорною. Не минали Шийчиних пучок і тендітні, білосніжні плюшки. Та хоч би як там, а це був заробіток учня-співа-ка, і тому він видавався нам далеко солодшим, ніж чай з такими ж марципанами вдома. До всього цього у великодню ніч після служби божої кожному співакові давали велику коробку шоколадних цукерок — за "труди". Це могло привабити хоч кого, і я охоче пішов співати до гімназичного церковного хору.

Але тільки-но я опинився у вільних, ба навіть, як бачите, привілейованих умовах півчої, як виявилося, що я зовсім не підготовлений до такого діла. Річ у тім, що Крикунов, пославши мене співати в церкві, не потурбувався перевірити, чи вмію я читати ноти й з нот співати. Щоправда, я щодо цього нічим не відрізнявся від своїх однокласників, які могли легко проспівати гаму вгору й униз, але щоб витягти окремо з тої гами якесь "ля" чи "фа",— про те й мови не було.

Такої вправності я ще не дійшов тоді й, бачачи, як старшокласники, тенори й баси, заглядають, співаючи, в ноти, простодушно гадав, що вони, як і я, тільки удають, ніби читають ноти, а насправді співають собі, як їм заманеться. Вчитися співати з нот тут ніколи було, бо доводилося співати одразу, "з ходу", як-то кажуть.

Попервах я мугикав собі щось під ніс, прислухаючись, як співають інші хлопчаки моєї партії, другокласники та третьокласники, які вже давно оббулися в церковному хорі. Це були здебільшого одчайдухи й шибайголови, які, помітивши мою ваду, взяли мене на приціл для своїх безнастанних витівок. Ці капосники то перевертали ноти догори низом так, що я не міг вчитати навіть слів молитов, то, змовившись між собою, замовкали серед співу всі враз, щоб регентові було чутно моє незугарне мугикання. Вийшовши з-під очей Гарбуза й Цмоктія, вони почували себе в півчій вільно, штовхалися, давали одне одному щигля, а то й щипали зненацька якогось роззяву в хорі, щоб той, скрикнувши від болю серед'-співу, накликав на себе гнів регента, якщо не самого гімназичного інспектора, який стояв у церкві неподалеку від того підвищення, де співала півча.

Пустуни добре знали, що ніякий скривджений не наважиться переступити через неписаний закон гімназичного товариства й поскаржитися інспекторові, якого всі боялися більше, ніж директора й бога. Цим лопоухим бешкетникам ніколи не спадало на думку, що бог, який усе бачить і все чує, може помітити й їхні пустощі й тяжко покарати.

З досвіду ми вже знали, що й не такі гріхи проходять у бога безкарно, а явна доброчинність лишається без нагороди. Приміром, нездібному до науки Петренкові, який завжди ревно молився, стаючи навколішки й притискаючи до чола, грудей та пліч складені докупи три пучки, бог зовсім не допомагав, і Петренко не вилазив з двійок за диктанти й арифметичні задачі, а от Олексієнкові, який хрестився на молитві абияк і у великий піст пив привселюдно "скоромне" молоко й

смачно уминав за обидві щоки ковбасу, все це сходило. Невже бог за всяким клопотом не помічав того, що бачили тридцять учнів у класі?..

Якщо вірити повчанню отця Михайла, що викладав нам закон божий і правив службу божу в гімназичній церкві, під таким зухвальцем повинна була б давно вже розверз-тися земля й спровадити грішника в пекло до чортів пити гарячу смолу й заїдати розпеченими пампушками, але Олексієнко ходив безжурно по землі, легко засвоюючи гімназичну премудрість. Спитати про це в отця Михайла було страшнувато: він міг не тільки сприйняти саме запитання як гріховний помисел, а, головне, розцінити його як погану поведінку, а це загрожувало куди гіршими прикростями, ніж виявлений ненароком гріх. Ні, хай з цим усім розбирається сам отець Михайло: він ближче, ніж ми, стоїть до бога, йому й видніше — що воно й до чого. Отож він молився у вівтарі разом з отцем дияконом Лоскотом, а ми в півчій підспівували їм.

Проте з жалем я став помічати, що якому-небудь "От-ченашу", не кажучи вже про монотонне "Господи помилуй" у моєму виконанні, годі було рівнятися до тої "Среди долины ровные", що зачарувала навіть учителя Крикунова!.. Головне, я став співати не своїм голосом. Спочатку я підспівував своїм альтам, та коли вони стали коїти мені всякі прикрощі, я перекинувся до вусатого восьмикласни-ка-баритона, що стояв позад мене, а далі вирішив прина-турюватися до тенорів, які своїми співучими голосами заливалися, мов солов'ї, посеред хору. Отже,_ замість співати альтом, я, наче той чиж, наслідував то дискантів, то баритона, то тенорів. Я майже одвик співати власним голосом. Вдираючись зненацька в чужі партії, я пантели-чив часом інших співаків.

Подумайте самі,— який соловей не замовкне з подиву, почувши коло себе нужденні спроби якогось чижа відтворити його прекрасні трелі! Мені перепадали за це стусани, часом навіть і потиличники, якими нишком під час вечерень нагороджували мене вусатий баритон і білявий перший тенор. Я сприймав це як заслужене й не обурювався, а вони, як, мабуть, і регент Крикунов, гадали, що згодом я засвою, якщо не з нот, то з пам'яті, мотиви молитов моєї альтової партії.

До. великодня, коли настануть весняні канікули і я за своє співання в церкві мав одержати поряд з іншими співаками коробку шоколадних цукерок, лишалося два тижні.

Великдень того року був пізній, а весна зайшла рано. Земля вже вкрилася зеленим моріжком, на деревах набрякли бруньки й ось-ось мали розпускатися. Я стояв, як звичайно, під час недільної відправи в церкві поміж своїми альтами, але думки мої витали далеко. Я дивився у велике широке вікно, крізь яке було видно не тільки західну частину міста, але й дальні, осяяні ясним весняним сонцем гаї та діброви понад річкою Ворсклою, і укладав собі літні плани. Незабаром скінчиться навчання, і я знову матиму змогу ходити купатися на Ворсклу, ловити вудкою рибу, а трохи пізніше збиратиму суниці; не встигнеш оглянутися, як уже поспіють у саду яблука, грушки, а там далі покличуть у ліс гриби та горіхи...

Я так захопився літніми принадами, що перестав співати й забув навіть, що стою в церкві. Хтось із альтів смикнув мене, і я спам'ятався. Саме в цей час почали співати "херувимську", дуже відповідальну частину обідні, де особливо визначаються високі голоси тенорів. Від несподіванки я похопився співати, але, ще не прийшовши гаразд до тями, зопалу кинувся наслідувати першого тенора, що саме видирався на найвищі ноти свого соло. Перший тенор, зовсім не передбачаючи, що може з'явитися другий соліст, який копіюватиме його спів, вражений, замовк. І тут сталося страшне: на всю церкву чулося тільки моє несамовите поросяче верещання, що ним я марно силкувався довести замість тенора його соло до кінця. Не витримавши напруги, я зірвався з голосу, різко кукурікнув, як молодий, недосвідчений півник, і теж замовк...

У церкві зчинилося сум'яття. Баритон і другі тенори смикали мене за пояс і плечі, регент, одною рукою підтягаючи свої штани, другою махав на мене й одчайдушно моргав очима й бровами першому тенорові; з вівтаря через бічні двері стурбовано виглянув чорний, як циган, отець диякон Лоскот і скрушно закивав патлатою головою до півчої; навіть

статечний, поважний директор бентежно ступив крок уперед, щоб глянути, який це пустун наважився так зухвало зіпсувати урочисту частину обідні...

За хвилину тенор оговтався й став наново співати своє соло, і я вже не заважав йому. Я замовк. Замовк назавжди.

Чомусь я не дуже засмутився, що мене з ганьбою вигнали з церковного хору і коробка шоколадних цукерок, до якої було вже так близько, пропала для мене. Гірко було те, що я тепер не міг уже співати ні в якому хорі, бо на все життя втратив власний голос, так і не дізнавшись, що вийшло б з мене — тенор, чи баритон, чи ні те ні се...

А шкода! Мені й тепер іноді хочеться заспівати. Заспівати так, як ото колись першокласником я проспівав на подив самому собі "Среди долины ровные"...